

Марія Кацуба

УКРАЇНСЬКА ЖАРТІВЛИВА НАРОДНА ПІСНЯ В КОНТЕКСТІ ГЕНДЕРНОГО АНАЛІЗУ КУЛЬТУРИ

Гендерний підхід до аналізу культури нині не лише є даниною своєрідній моді, а й дозволяє глибше збагнути культурну ідентичність. Фольклор, усна народна творчість є невичерпним джерелом для досягнення цієї ідентичності, адже ще наприкінці XVIII ст. німецький просвітник Й. Гердер ствердив, що в усній творчості – душа народу, його дух, тобто той творчий потенціал, який і формує культурну ідентичність.

Українська народна пісня неодноразово була предметом пильної уваги етнографів, мистецтво- й літературознавців. Григорій Нудьга, зокрема, опублікував одне з найфундаментальніших досліджень. Однак майже ніхто достатньо глибоко не вдавався до аналізу гендерних аспектів народної пісні, особливо жартівливої. Спробую у цих коротких роздумах повернути увагу дослідників до цієї теми.

Спершу нагадаю шановному читачеві широко відому народну пісню про славнозвісну українську майже культову страву – вареники з сиром. Народна творчість ставить цей витвір кулінарної майстерності на один щабель із таким інтимним почуттям, як кохання: “Любив козак дівчину і з сиром пироги”. Звичайно, іронія в тому, що любов до вареників, тобто чисто плотська любов, перевершує духовне – кохання, і дівчина ніяк не може цьому запобігти – “вона його цілує, а він їсть пироги”. Сама дівчина винна у такій ситуації, адже вона, почувши про мрію й пристрасть свого обранця, приготувала цей своєрідний “наркотик”, який змусив її улюбленого козака так захопитися процесом смакування, що він забуває про духовні насолоди. Відірвати від улюбленого заняття захопленого козака змогли лише “кляті вороги”, при наближенні яких переляканий любитель пирогів “сховався в бур’яни”. Ледь оговтавшись, цілий і неушкоджений у своїй схованці, він кидається боронити найцінніше: “Беріть собі дівчину, віддайте пироги”. Нині мені важко ствердити, чи є щось подібне, тобто чи є такий іронічний сюжет у якомусь європейському фольклорі, але факт його наявності в українській усній народній творчості навіює філософські роздуми про гендерну рівновагу в нашому традиційному суспільстві.

Звернемось до ще одного твору, не менш розповсюдженого: “Ой там на точку, на базарі”. Мабуть, важко навіть у страшному сні уявити такий сюжет у східній культурі, де жінка є рабинею, цілком безправною істотою, яку можуть обміняти або продати за отару овець чи інший “калим” без жодної на те її згоди – домовляються батьки та родичі. Навряд чи можливо такий сюжет, як оспіваний у цій жартівливій пісні, уявити у будь-якій європейській країні, де жінки були навіть королевами. А українка собі дозволяє “продавати чоловіка”, не у переносному, а в прямому розумінні. Пісня в деталях розповідає, як і з чого вона “мотузок ізсукала”, “милого налігала”, і наче вола чи теля, “повела на базар, до терниці прив’язала”. Про чоловіка немає жодного слова, його роль – покірної істоти, з якою власниця поводить, як їй заманеться. Навіть провина його у пісні не згадана, жінка веде його на торговицю із власної примхи, наче набридлий предмет. І тільки стороннє око, увага “торгувальниць та купувальниць” змушують жінку поглянути на “свого милого” з іншого ракурсу, оцінити його, так би мовити, придатність у господарстві. Фінал щасливий, “милий-серденько” повернутий додому, не проданий, адже він, крім того, що “насіє й наоре” для сім’ї, “ще й для мене знадобиться”, – вирішує ревнива молодиця, побачивши ласі погляди суперниць. Безвольна, пасивна й в усьому покірна істота на цей раз реабілітована – така глибока іронія цієї пісні.

Деся у часи романтизму, або іншого культурного піднесення, народилась у нашому народі досить красномовна з точки зору гендерної рівноваги в суспільстві пісня “Била жінка мужика”. Якщо заглибитись в історію, проаналізувати нашу класичну літературу XIX ст., то побачимо образ такої “войовничої” жінки. Не вдаюся до аналізу ситуації в епоху Київської Русі, адже вже загальновідомий у тій культурі високий статус жінки, вона рівна з чоловіком у всьому, його мудрий порадник і вірний друг.

У XVII ст. французький мандрівник Боплан писав, що українські дівчата самі сватають хлопців. Секретар константинопольського патріарха Павло Алепський дивувався, що у дивного народу – козаків дівчата знають грамоту, правила нотного співу. А архітектор Володимир Січинський у книзі “Українки очима чужинців” описав, що дівчата й молодиці одягаються звабливо – так, що видно форми тіла, вони п’яненькі танцюють, але не

дозволяють до себе торкатися, бо бояться осуду. Суспільна думка високо цінувалася, можна припускати, що й накладала певні обмеження на сваволю жінки.

Згадана вже пісня якраз і засвідчує апеляцію до суспільної думки:

*Була жінка мужика,
Стала позивати...*

Як не дивно, позов розглянули, але за цей ганебний вчинок жінку не покарали, – навпаки мужикові присудили прохати жінку, вибачитися перед нею:

*Прости мені, моя мила,
Що ти мене била,
Ставлю тобі збанок меду
Й коновочку пива.*

Жінка за свою моральну травму, за те, що змушена була трудитися, настановляючи на “праведний” шлях чоловіка, – а в цьому високий суд не мав сумніву, бо покарав саме чоловіка, – дістає винагороду, чоловік, загладжуючи свою провину, частує її дорогими й смачними напоями. Отже, жінка постає тут як еталон моральної поведінки, справедливості, берегиня й мати – отака собі Одарка чи стара Кайдашиха, що всьому дає лад, планує роботу для кожного, тримає на своїх плечах господарство і дім. Щодо пісні, то жінка ще й невдоволена, вона дозволяє собі певні забаганки, нечувану сваволю. На пропозицію примирення за рахунок виставленого пива й меду ця самовпевнена горда молодиця відповідає:

*А від пива болить спина,
А від меду – голова.
Дайте мені горілочки,
Щоб весела я була.*

Факт наявності такої жартівливої пісні в українській народній творчості засвідчує, що становище української жінки в традиційному суспільстві було не тільки рівноправним, а й привілейованим. Споконвіку на плечах жінки лежав тягар опіки над дітьми і чоловіком, берегині домашнього вогнища, господині дому. Зі свого привілейованого становища жінка могла собі дозволити іронізувати, жартувати, кепкувати над чоловіком, адже почувалася захищеною одвічними традиціями поваги до матері й берегині.

Усна народна творчість лише підкреслює і висвітлює те, що не біологічна стать, а соціокультурні норми визначають психічні якості, моделі поведінки, види діяльності чоловіків і жінок. Бути чоловіком чи жінкою в суспільстві означає виконувати певну роль – керівну чи підпорядковану, бути активним чи пасивним фактором. Останній куплет цитованої народної пісні виражає почуття чоловіків щодо становища жінки в українському суспільстві:

Такий тепер світ настав,

Який іще не бував:

“Була жінка мужика”,

То тиши – пропав.

Принагідно зауважимо, що у європейському культурному ареалі в символічному аспекті з чоловіком асоціюється позитивне, значуще, панівне, а з жінкою – негативне, другорядне, субординарне, чоловіче – раціональне, духовне, божественне... культурне; жіноче – чуттєве, тілесне, гріховне... природне. З появою категорії гендера стать стає культурною метафорою, яка передає відношення між духом і природою. Дух – чоловік, природа – жінка, а пізнання – певний агресивний акт оволодіння природою в раціональній Європі.

Гендерна асиметрія зумовила принципово нову теорію, систему знань про світ, сприйняття якої іноді означає зміну ціннісних орієнтацій людини, перегляд звичних уявлень та істин.

Щодо гендерної характеристики української культури, то тут слід виходити з традиційного менталітету. Дослідники теорії етносів єдині в тому, що саме переважаючий вид діяльності того чи іншого етносу накладає відбиток на його ментальні риси. Це ствердив ще Йоган Гердер у XVIII ст., щоправда, опосередковано, через аналіз фольклору. Територія й умови проживання, вид трудової діяльності не лише вирішально вплинули на формування духовно-душевних якостей людини, а й на розподіл соціальних ролей чоловіків і жінок у певному соціумі. Наш етнос формувався на основі землеробсько-скотарських племен, у яких виживання зумовлювалось тяжкою працею в полі чи біля худоби. Можна припустити, що це було заняття переважно чоловіків. Жінці частіше відводилась роль березині домашнього вогнища, годувальниці й гарантії затишку й злагоди. При такому розподілі праці закріплювалися відповідні соціальні ролі. О. Нельга у праці “Теорія етносу” пише, що

“найпривабливішим в українстві є його внутрішньосімейний демократизм, бо без перебільшення можна стверджувати, що ніде у цивілізованому світі жінка не має так багато прав, не користується такою повагою, не посідає таке чільне місце, як це в українській сім’ї. Це справді дивовижне явище” [2, с. 139]. Помітив це й Іван Франко, а згодом і Юрій Липа, Володимир Янів та ін. Зрештою підтверджує це й класична українська література, і саме життя. Проявляється це й там, де є українська еміграція – жінки традиційно є берегинями й намагаються заробляти на життя.

Іноземні дослідники помітили провідну роль жінки в українському суспільстві, навіть її культ. Американці, як свідчить О. Нельга, спостерегли таке: “Поетичні за своєю вдачею вони (українці – *М. К.*) пов’язують кохання не з еротикою, а з більш філософським материнським почуттям. Існує справжня м’якість характеру, що постає як чемність та висока пошана до жінки. Жінки вважаються моральнісними лідерами нації” [2, с.163–164]. Як тут не згадати Одарку, при наближенні якої хоробрий козак Карась не наважується вихилити чарку.

Але маємо й заперечення такої думки. У збірнику “Пекін+5” авторка статті “Гендерні стереотипи масової свідомості” Наталія Лавріненко твердить, що “матріархат, зафіксований у документах Київської Русі, стосувався лише заміжніх жінок із князівських родин. Нині це не більше як міф: Берегиня – мати нації. Така фікція вводить в оману жінок, приваблюючи хибним відчуттям високого статусу та влади, і прив’язує до традиційних обов’язків” [1, с.23]. На її погляд, такий міф відвертає суспільство, особливо громадянське, від проблем гендерної нерівності.

Мені здається, що її думку спростовує не лише вся українська історія, а й саме нинішнє наше життя, бо відчуття високого соціального статусу жінки в Україні закодоване в наших генах.

Не можна оминути й цікавих міркувань європейських учених, які схильні визнавати первісним станом суспільства рівноправність (усі були рівними, як діти, твердив Клод Леві-Строс), а перехід людства від рівноправ’я до патріархату, особливо характерного для європейської культури, – справою рук самих жінок. Начебто це була колективна підсвідома маніпуляція, викликана потягом зняти тягар психологічної відповідальності матерів за дітей і родину, а також суспільство. Але ця геніальна маніпуляція спричинила ланцюгову

реакцію, що поступово призвело до повного безправ'я жінок у європейських спільнотах.

У світлі таких міркувань українське суспільство не зазнало подібної маніпуляції, тому не можна твердити про прагнення української жінки уникати відповідальності. Навпаки, вона завжди поділяла і нині поділяє цю відповідальність з чоловіком. Факти нашого життя аж ніяк не спростовують тезу "Берегиня – мати нації". Такий наш менталітет, і в цьому наша унікальність серед слов'янських народів насамперед.

1. Лаврінєнко Н. Гендерні аспекти масової свідомості // Пекін+5. 36 статей.– К., 2000.– С. 23–27.
2. Нельга О. Теорія етносу.– К.: Тандем, 1997.– 288 с.